

Božidar Jezernik

GOLLOTOČKA

Titův gulag

Božidar Jezernik

GOLI OTOK – Titův gulag

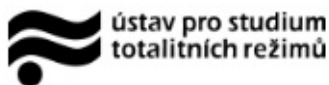
Božidar Jezernik: Goli otok – Titov gulag

Volvox Globator

Translation © Jana Špirudová, 2020

Copyright © Modrijan založba, d. o. o., 2013

(Ústav pro studium totalitních režimů)



Ze slovinského originálu

Goli otok – Titov gulag

vydaného nakladatelstvím Modrijan založba,
v roce 2013 přeložila Jana Špirudová

Redakce Ondřej Vojtěchovský

Odpovědný redaktor Michal Hrubý

Obálka Michael Romanovský

E-kniha Miloslav Krátký – printondemand.cz

Vydaly nakladatelství Volvox Globator,

Bořivojova 99, Praha 3 – Žižkov, jako svou

1161. publikaci
a Ústav pro studium totalitních režimů
Vydání první
Praha 2020

Adresa knihkupectví:
Volvox Globator, Štítného 16,
Praha 3 – Žižkov, 130 00

ISBN 978-80-88292-46-3 (pdf)
(Volvox Globator)

ISBN 978-80-7511-507-2 (pdf)

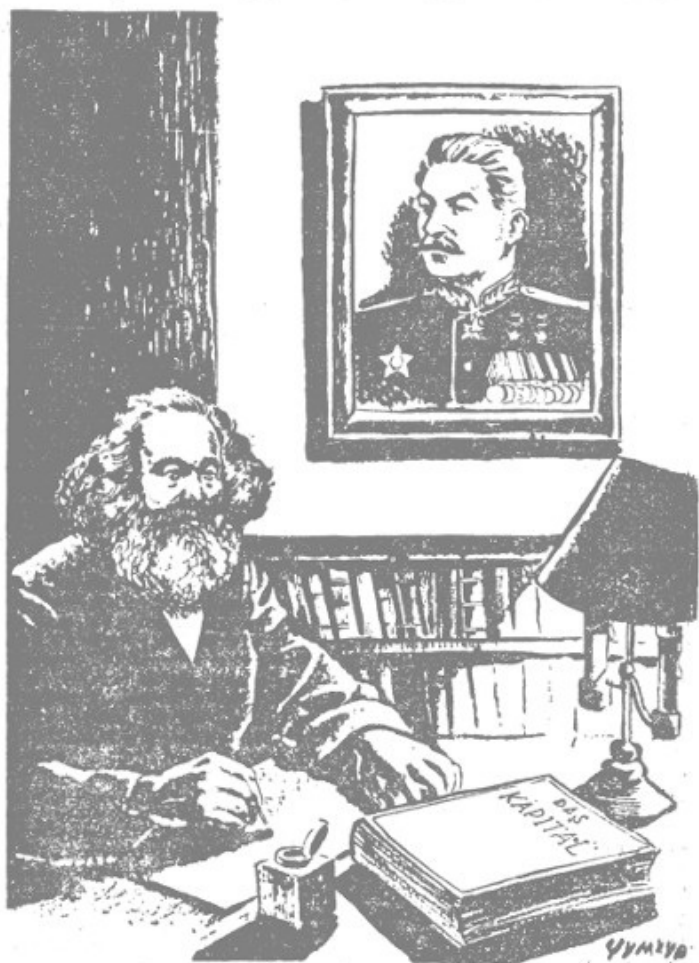
Božidar Jezernik

GOLI OTOK

Titův gulag

 ústav pro studium
totalitních režimů
Volvox Globator

Iz jednog ruskog albuma



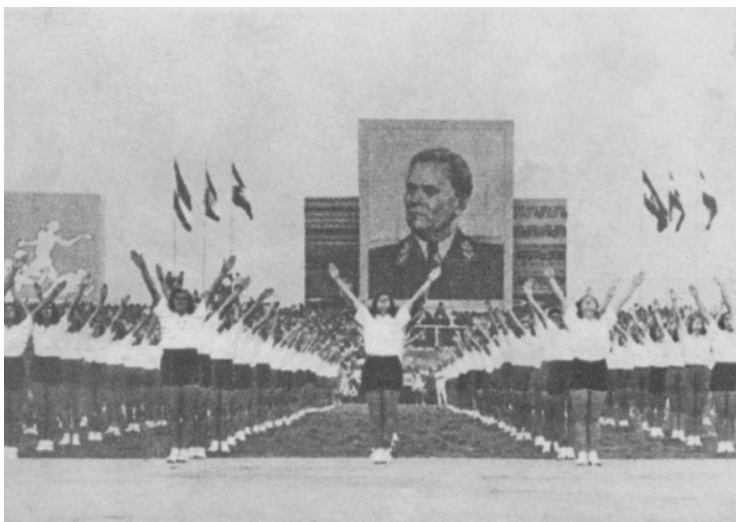
Zuko Džumhur, „Z jednoho ruského alba“,

Književne novine, 14. 2. 1950, str. 2.

*Jožemu Jurančičovi, jednomu z největších
hrdinů slovinských dějin*



Reklama na barevný film Mládež světa, Sov-export.



Celostátní slet cvičenců Jugoslávie, Bělehrad
1947, pohlednice.

Stalin nakázán, Stalin zakázán

Jeden z někdejších dopisovatelů anglického tisku zahájil svou knihu o Titově Jugoslávii vtipem, kterému se údajně svého času v Jugoslávii všichni smáli. Krátce po skončení války jistý člověk zvolal: „Pryč se Stalinem.“ A dlouhá léta si poseděl ve vězení. Když si trest odpykal, byl rozhodnut svou chybu již neopakovat. Pro změnu přišel s provoláním: „Ať žije Stalin!“ Poté ho zase na čtyři roky zavřeli. A my, kteří jsme se narodili v letech po druhé světové válce, jsme si vyprávěli ještě jeden vtip: Jakýsi zoufalec si u vězeňské šlichty celou dobu přál, aby si ji aspoň jednou mohl trochu osladit. Krátce po svém druhém propuštění z vězení poměrně záhy zamířil do cukrárny a objednal si tam baklavu.¹ Když se ho obsluha ptala, zda si přeje řeckou, či tureckou, ze strachu si celou objednávku rozmyslel a nedal si raději nic. Pro každý

případ, aby snad zase něco nebylo špatně.

Kolektivní paměť na nějakou historickou událost, fixovaná v ústní tradici, samozřejmě není dějepis. Ten se chápe jako činnost, u níž se nutně předpokládá pořizování zápisů o dějích. V ústní tradici se díky procesu racionalizace, resp. asimilace, tedy propojování nových situací s již dříve existujícími empirickými schématy, uchovává obecné, emocionálně zabarvené schéma a z příběhu vypadávají nevýznamné či nijak nezdůrazňované skutečnosti. Během tohoto procesu dochází k významným proměnám „smysluplného“ a „nesmyslného“ materiálu. Různá období, různé sociální skupiny, různorodí jedinci každý jinak a po svém vidí části či celky příběhů, proto se jejich pozornost může zaměřovat na jednotliviny, které se naopak jejich nástupcům mohou zdát nevýznamné. Jednotliviny, které jedinci skutečnost reprodukcují nedokážou vztáhnout k vlastnímu empirickému schématu, ze základní kostry vymizí anebo doznají adaptací. Nicméně při redukci vyprávění nikdy nejsou zcela zasaženy „podstatné“ jednotliviny, tedy takové „skutečnosti“, které potvrzují

očekávání a názory reprodukcijících osob a které umožňují sestavit vlastní celek příběhu.

Životnost určitého příběhu v tradici ústního vyprávění je procesem nepřetržitého nabývání jeho významu a v příbězích samotných rezonují ideologické, politické, etické a jiné koncepty, v jejichž světle se interpretuje a vyhodnocuje, co je dosud aktuální a co už je minulostí, co je důležité a co už důležité není (Jezernik 1979: 239). Uvedený vtip tedy svým způsobem vypráví o dění v roce 1948 a v letech následujících, které jsou považovány za jeden z nejvýznamnějších milníků v dějinách Titovy Jugoslávie. Svého času panovala také shoda o tom, jak hodnotit význam těchto událostí: „Ačkoliv budou historici, autoři pamětí, spisovatelé a mnozí další, kteří slovem vládnou, v dobách příštích psát o naší roztržce se Stalinem jako o zlomovém okamžiku v dějinách socialismu, dá se říct, že v té věci je jasno už nyní.“ (Marković 1987: 7–9) Místo toho, aby s plynutím času byly záležitosti jasnější, zdá se nicméně, že jsme nyní svědky spíše opačného procesu. Nahlédneme-li tehdejší dění z dnešní perspektivy, nelze totiž v žádném případě tvrdit, že o jeho příčinách a následcích

máme „naprosto jasno“. Stále zřejmější však je, že přelomovost okamžiku spočívala v tom, že tehdy byla po jiných opozičních stranách z politické scény definitivně odstraněna také opozice vnitrostranická a v dalších čtyřech letech nabyla na intenzitě politika jediného názoru.

Jak píše někdejší vězňové, Titův spor se Stalinem „nebyl bojem za demokracii a nezávislost, nýbrž pouhým bojem o moc. Starší lidé si ještě pamatují, že právě po tomto rozkolu neuvěřitelně zesílil teror, především vůči obyvatelstvu venkova a církvi.“ (Spolek Goli otok, 1992). Na konci čtyřicátých a v první polovině padesátých let dvacátého století tak byl završen proces, který začal po válce fyzickou likvidací příslušníků kolaborantských ozbrojených jednotek a pokračoval soudními procesy proti generálovi Dražovi Mihailovičovi v Bělehradě a arcibiskupovi Alojziji Stepincovi v Záhřebu v roce 1946. V následujících dvou letech se v Jugoslávii odehrála řada soudních procesů s příslušníky opozičních stran, během nichž byla spousta osob odsouzena k dlouholetým trestům odnětí svobody nebo dokonce k trestům

smrti (Korbel 1951: 161 ff). Tehdy se ve veřejnosti začal šířit strach: „Tito a komunisté zničili opozici. Ti, kteří bojovali za krále a za vlast, byli prohlášeni za zrádce a jejich rodiny za nežádoucí. Zaútočili na ty, kteří byli movitější, a označili je za kulaky. Po zemi šířili nenávist a válečné časy vystřídala doba teroru. Ve válce bylo jasné, kdo je nepřítelem. Němci, Italové, šiptarští *ballisté*,² někteří jedinci z řad muslimů. Jedni druhé v ní chránili a pomáhali si navzájem. Teď ale člověka nahánějí bratři a vlastní příbuzenstvo.“ (Rajković 2006: 23–24) Konflikt, k němuž došlo roku 1948 po zveřejnění rezoluce Informbyra, zahájil novou vlnu masového zatýkání, rozsudků a deportací. Podle oficiálních zdrojů represivní státní orgány v roce 1948 až 1963 zatkly 55 663 osob, které údajně různými způsoby napomáhaly počinům Moskvy a východního bloku proti Jugoslávii (Marković 1987: 15). Podle neoficiálních údajů bylo tehdy z Komunistické strany Jugoslávie vyloučeno 58 596 členů a jinak potrestaných bylo 31 142 (Dedijer 1984: 449). Jde o velmi vysoká čísla, protože v době konání 5. sjezdu Komunistické strany Jugoslávie na konci července 1948 členská základna činila 468 175 osob a kandidátů měla

v té době strana 51 612 (Kržavac, Marković 1981/82: 135; Banac 1990: 149–150). Dle oficiálních statistik bylo k výkonu trestu odesláno 16 371 osob, z nichž 11 694 bylo administrativně trestaných a 5037 odsouzených k výkonu trestu různého rozsahu (Radonjić 1983: 12; Marković 1987: 79). Mimořádně rozsáhlé byly zejména čistky v armádě, kde údajně bylo zatčeno více než 500 důstojníků, mezi nimiž bylo mnoho generálů a plukovníků, převážně velitelů a komisařů brigád, divizí a armádních korpusů, a dalších dvanáct tisíc důstojníků bylo z armády propuštěno (Fünfzehn Jahre 1963: 9; Del Belgrader 1964: 236; Banac 1990: 148). Zahraniční zdroje udávají počty mnohem vyšší než oficiální jugoslávské. Údajně tak bylo v Jugoslávii do roku 1950 již 100 tisíc politických vězňů (Yindrich 1950: 59–60) a počet zadržených osob se v následujících letech údajně vyšplhal na 300 tisíc (Launay 1954: 45). V hodnoceních západních pozorovatelů jsou zahrnuty veškeré oběti politické perzekuce. Podle východních statistik týkajících se výlučně obětí po rezoluci Informbyra, bylo v letech 1948 až 1952 zatčeno a internováno 200 tisíc až 250 tisíc osob (Kjosseff 1953: 252; Fünfzehn Jahre 1963: 8;

Der Belgrader 1964: 236; Dedijer 1984: 478; Banac 1990: 146). Pokyny ke zvýšení „obežřetnosti“ přišly z nejvyšších míst a samotný Josip Broz se vyjádřil v tom smyslu, že je třeba zavřít všechny podezřelé, neboť „lepší bude, když se ve vězení ocitne i pár nevinných, než když jediný narušitel zůstane na svobodě“. (Kovačević a Rastoder 1989: č. 49). Svetozar Vukmanovič Tempo, který byl v čele orgánů politické správy, jímž byla podřízena i tajná policie (KOS), dle některých pramenů údajně vydal orgánům kontrarozvědky pokyn, aby teroristickou akci či pouhý verbální delikt související s Informbyrem posuzovaly totožně: „Tam není žádný rozdíl – stíhat je potřeba všechny!“ (Vasović a Mekina 1989: 25) V průběhu zatýkání skupština schválila zákon s poněkud neústrojným a nevině znějícím, zároveň však poměrně trefným názvem „společensky prospěšná práce“, čímž se jen legalizovalo, co již ve straně bylo rozhodnuto (Djilas 1988: 32). Na základě tohoto zákona byly nařizovány dvouleté tresty vězení. Věznění nicméně nikdy nevěděli, zda po uplynutí dvou let budou skutečně propuštěni na svobodu. Vězeňské orgány jim neustále opakovaly, že není důležité, na jak dlouho je

který jedinec odsouzen; dokud je *banda*, jak pojmenovávali ty, kteří ještě nepřehodnotili svá stanoviska, dál *bandou*, je klidně možné, že někdo v táboře zůstane i deset let, nikoliv pouhé dva roky. Trest totiž bylo možné prodloužit tak, že když jeden vypršel, byl nařízen další: na šest měsíců či na dvanáct měsíců nebo rovnou na dvacet čtyři. Tak byla například Olga Jurančič-Virenssová odsouzena na čtrnáct měsíců společensky prospěšných prací na Golém otoku, a pobyla si tam téměř tři roky. Fadil Buturović byl odsouzen k šestnáctiměsíčnímu trestu, odseděl si však více než čtyřicet dva měsíců a podobně tomu bylo i u jiných obětí (Jurančič-Virens 1982; Isaković 1982: 81; Đilas 1984: 74–75; Simić a Trifunović 1990: 67; Milanović 1990: č. 7; Hrašt 1991: 130–131; Logar 1991: 309). Někteří si však ani nevyslechli rozsudek jako takový: např. Danica Talijan-Ćurčićová nikdy neobdržela žádný dokument, z něž by vyplývalo, že je trestána. Nikdo jí nikdy neřekl ani žádnou formou neoznámil, zda a proč má či nemá být souzena, nebyla tak tedy ani souzena, ani odsouzena. (Simić a Trifunović 1990: 100). V souladu s politikou „po hlavě, ale ne bezhlavě“ (Đilas 1983: 192) byli zatčení

trestání převážně odnětím svobody. Vykonány byly dva rozsudky k trestu smrti, a sice v červnu 1950 na základě rozhodnutí krajského soudu v Titogradu, kde byli k smrti odsouzeni Ljubo Boričić, předseda okresního svazu zádruh, a Kolja Nikolić, zástupce velitele milice v obci Zatrijebač (Titograd) (Popović 1988: 73–74; Kovačević a Rastoder 1989: č. 49). Faktem je, že v případě akutního nebezpečí z východu bychom byli pozabíjeni hromadně a rychle. To jsme věděli stejně tak tehdy jako později – na ostrovech a v táboře v Bileći. A jsem si tím jist dodnes,“ vzpomíná jeden z tehdejších vězňů. „Nijak zvlášť nás to ale neznepokojovalo. Bylo to tak pochopitelné, tak leninsky pokrokové (‘Naše morálka se zcela podřizuje zájmům jediné třídy, třídy proletářů’), tak nezpochybnitelně naše, že bychom se skutečně nemohli zlobit, kdyby nás odtáhli z cimry a z baráku a vytáhli na nás rovnou bouchačky.“ (Popović 1988: 73–74) Nejvíce zatčených bylo v prvních letech po roztržce, a to 1948 – 501, 1949 – 6260, 1950 – 3019, 1951 – 3550, 1952 – 1407. Později jejich počet trvale klesal: V roce 1961 byli zatčeni dva členové Svazu komunistů Jugoslávie, kteří byli obviněni v souvislosti s Informbyrem. Pokud

šlo o národní příslušnost: ze všech vězňů bylo 7235 Srbů, 3439 Černohorců, 2588 Chorvatů, 883 Makedonců, 566 Slovinců, 436 Albánců, 251 Bulharů, 244 Maďarů a 87 Italů. Zatčené osoby byly ve věku od osmnácti do sedmdesáti let, většina z nich však byla mezi dvaceti a třiceti lety (Radonjić 1983: 12–13; Marković 1987: 17, 229; Popović 1988: 34–35). Mezi zatčenými byli tzv. neplánovaní a plánovaní informbyrovci. Jugoslávští předáci totiž odhadovali přibližné množství sympatizantů Informbyra v jednotlivých republikách a v Jugoslávii jako svazu. V souladu s tím velitelé krajských výborů Udby dostali nařízeno, aby zatkli určitý počet komunistů-inforbyrovců. Když je nezatkli nebo jich bylo zatčeno méně, než bylo stanoveno, neboť v příslušném kraji například bylo komunistů méně, nastoupili výkon trestu tzv. plánování, tedy ti, z nichž bylo potřeba sympatizanty Informbyra teprve učinit. Tito lidé byli často obětmi vyřizování soukromých sporů, individuální zloby či pomstychtivosti oponentů. Někteří žalobci i soudci a příslušníci Udby neváhali lidi likvidovat z čistě osobních důvodů a kvůli vlastnímu prospěchu (Jurančić 1982; Marković 1987: 89, 261; Logar 1991: 287;

Hrast 1991: 112). Represe tak dolehla na generály, kteří „prahli po Rusech“, plukovníky, kteří chtěli utéct z vlasti, „treperendy“, které vykládaly o tom, že se Jugoslávie se Stalinem klidně usmíří a uzná své chyby, a na některé dokonce čistě podle pravidla „dva bez duše – třetí bez hlavy“. (Marković 1987: 177). S určitostí lze tvrdit, že mezi nimi nebyli jedinci, kterých dle tvrzení mocenských orgánů mělo být nejvíce, totiž vyzvědači: „Špióni mezi námi nebyli, ani placení, ani neplacení. SSSR je v Jugoslávii samozřejmě měl, akorát že je nenutil, aby se vyslovili pro rezoluci Informbyra. Jak sovětská strana znala sama sebe, znala také svou příbuznou Komunistickou stranu Jugoslávie, a bylo tak zcela jasné, k čemu různá vyznání vedou.“ (Popović 1988: 29) Mezi zatčenými bylo relativně nejvíce Černohorců; na Golém otoku se ocitly celé okresní výbory Nikšiće, Tivtu, Danilovgradu, Beranu a Ulcinje (Markovski 1984: 8). O důvodech této skutečnosti se hodně debatovalo a většinou převažoval názor, že národnostní struktura odsouzených byla spíše odrazem historie, než že by reflektovala ideologii jako takovou. Černohorci byli silně prorusky orientováni celá dlouhá léta a rádi a často se

nechávali slyšet, že společně s Rusy je jich dvě stě milionů (Yindrich 1950: 1R13; Korbel 1951: 315; Markovski 1984: 69; Popović 1988: 35). Také jejich nejoblíbenější písně opěvovaly Rusko: „Tam z Lovčenu víla volá, máti Rusi, matko milá...“, „Plove kachna, plove hus, všude tady bude Rus“, „Zapějme dnes všemi hlasy, že bez Rusi není spásy“ (Ćupić 1988: 14; Jokić). Až do 4. října 1948 se v Jugoslávii o Stalinovi hovořilo pouze v dobrém a ještě 21. prosince 1948 byl v *Borbě* zveřejněn článek s titulkem *Šedesát let velkého Stalina*. Dokonce i Josip Broz Tito 22. července svůj projev na pátém sjezdu Komunistické strany Jugoslávie ukončil slovy: „Ať žije velký Sovětský Svaz s geniálním Stalinem v čele!“ Načež účastníci sjezdu svorně provolávali: „Tito–Stalin!“ V době, kdy už probíhalo první vyšetřování a zatýkání, na stěnách chodeb dosud visely Stalinovy portréty (Armstrong 1954: 130; Zagorski 1984: 2784; Ćupić 1988: 87; Jezeršek 1989: 49; Vasović a Mekina 1989: 25; Perućica 1990: 51; Simić 1990: 83; Nikolić 2006: 248). Před válkou strana své členy vychovávala tak, že ke Stalinovi vzhlíželi jako ke svatému obrázku. Jednomu z vysoce postavených členů pravoslavné církve, Milanu

Smiljanićovi, například jeden z komunistů roku 1941 vysvětlil: „Otče, co je pro vás Bůh, to je pro nás Stalin!“ Proto později nebylo snadné vzdát se ze dne na den církve-Rusi ani boha-Stalina. (Gavrilović 1989: 85; Kordić 1989: 175). Na začátku války jugoslávští komunisté zpívali: „Hej, Staline, zdravo, zdravo, kde jsi Ty, tam je i právo“. Po roce 1948 pro změnu přišla na řadu jiná píseň: „Hej Staline, starý brachu, Tito, ten je beze strachu ...“ (Perućica 1990: 51)

Za okolností, kdy se všechno změnilo doslova přes noc, se mnozí nedokázali „postavit na hlavu“. Trvali na tom, že revolučnost je neslučitelná s posluhováním či přizpůsobováním, a někteří z nich se proto vzbouřili (Hofman 1984: 213). Jugoslávské orgány se pokoušely represivními metodami čelit možnosti, že by Stalin našel „vnitřní východisko“ k převratu v Jugoslávii. V první fázi proto represe postihla takřka každého, kdo zapochyboval o kritice Informbyra anebo se ji třeba jen zdráhal vyslovit. Výjimkou nebyla ani opozice, ač její příslušníci vycházeli z antikomunistických postojů a doufali, že zároveň se strategickou podporou Západu se

jim dostane také pomoci politické. Postup byl rázný a nemilosrdný a nejenže způsobil mnohé lidské tragédie, ale stal se jedním z pilířů systému, pro nějž byla příznačná atmosféra strachu a zároveň touha po monolitismu. Kdo měl k mocenskému aparátu jakékoliv výhrady, ten byl proti. A kdo byl proti, ten už byl „velmi nebezpečný“... „Všichni ti, kteří na 101 procent nesouhlasili s odpovědí ÚV KSJ, byli vypískáni. Obvykle to bylo den či dva po obhajobě. Někteří ještě téže noci. Občas a u některých byla záležitost odložena o týden a svobodně diskutujícího tak postupně svírala prázdnota. To byla jedna z typických komunistických metod. Oni vědí, že už tu nejsi... A skutečně, pak přijedou soudruzi v černé ‚škodovce‘. Domů, spíš než do práce. V tom druhém případě vás někdo od vchodu zavolá, že tam máte přijít. Že na vás čeká manželka nebo sestra nebo bratr. Podle toho, koho dotyčný zkrátka má. Jdete tam, a místo ženy, sestry, bratra čekají vždy dva soudruzi...“ (Popović 1988: 50)

Kvůli Informbyru byli zatýkáni také nestraníci. Postačoval k tomu výrok, který bylo možné narazit na informbyrovské kopyto, a občas ani

to nebylo nutné. Nekomunisté, antikomunisté, antisovětsky zaměřeni jedinci a konečně také lidé, kteří v životě nebyli ani anti ani pro, nebo se o politiku vůbec nezajímali, všichni ti se mohli, jakmile jim místní milice nebo příslušný vojenský soud dal nálepku „přívrženců IB“, dostat do lágru. Útok na Komunistickou stranu Jugoslávie totiž tehdejší mocenské orgány využily k tomu, že zatkly především ty, kteří jakoukoliv formou kritizovali aparát a jeho nedostatky. Zcela zřejmým záměrem bylo umlčet jakýkoliv nesouhlas a všechny odpůrce oficiálního stanoviska k revoluci Informbyra, stejně jako všechny ty, kteří v nějakém ohledu zcela neschvalovali vládní politiku. Nebezpečné bylo dokonce i žertovat. Odsouzen byl mimo jiné člověk, který z legrace řekl, že životní standard se pozvedl natolik, že přelet dělá problém letadlům a musejí létat výše. Také vtip o jistém Cikánovi, který byl pozván k soudruhu Titovi, a řekl mu, že nejlepší vtipy se vyprávějí o úspěších národního hospodářství, stál lidí svobodu (Popović 1988: 55; Jovanović 1990: I, 96). Mezi lidmi zatčenými kvůli rezoluci Informbyra bylo i značné množství těch, kdo se spor snažili nahlížet analyticky a konstruktivně. Už však samotným takovým

myšlením se projevíli jako „nevhodní“ pro jakýkoliv stranický život – informbyrovský nebo titovský. A kdyby byla nějakou náhodou rezoluce Informbyra přijata v Jugoslávii, kdyby byl Tito odsunut a v souladu s ustálenými zvyklostmi zastřelen, dostali by se takoví lidé do vězení jako Titovi stoupenci. Vždyť také na Titově cestě se našly přijatelné úseky. „Rezoluce Informbyra tak pomáhala Komunistické straně Jugoslávie realizovat čistku v řadách myslících členů.“ (Popović 1988: 48–49) V té době Lidová milice získala první pendreky. Někdo doma a ve společnosti prohlásil: „Milice dostala pendreky a oni tomu říkají klacky. Proč tomu teď říkají klacky, když se ví, že jsou to pendreky?“ Toto byl jediný hřích dotyčného straníka, kvůli němuž se z něj stal informbyrovec (Simić a Trifunović 1990: 34). Vlada Živković zase prohlásil o maršálu Žukovovi, že je slavný a schopný vojevůdce, a za to byl podle článku 118 trestního zákona odsouzen k pěti letům vězení. Když Žukov oficiálně navštívil Bělehrad, jugoslávský tisk hojně psal o jeho zásluhách a vojenské slávě, Živković však dál seděl na Golém otoku a propuštěn byl teprve poté, co si odpykal čtyři roky trestu (Stevanović 1990: č. 1). Zatýkání

a věznění dosáhly takových rozměrů, že nové případy už přestaly obyvatelstvo překvapovat (Knežev 1988: 10). Začaly pozbývat odstrašovacího účinku, a dokonce lidé vymýšleli na toto téma vtipy, jako byl například ten o sedlákovi odsouzeném na dvacet let „robije“, [3](#) „protože blíže neurčeného srpnového dne roku 1948 na pracovišti redakce *Národní armády* plácnul po zadnici jistou soudružku Micku, a to s cílem rozpoutávání války a kontrarevoluce“ (Jovanović 1990: I, 88). Proto údajně Edvard Kardelj na jistém stranickém plénu připomněl, že kvůli lehkovážnému a častému zatýkání tresty už nezbuzují u lidí náležité obavy a stávají se každodenní součástí jejich života asi jako přechodná chřipka nebo lehčí zdravotní problém. Vězení zároveň přestávalo být ostudou, proto bylo třeba nějak posílit funkci trestu, aby hrozba vězením u lidí znovu vyvolávala strach (Marić 1988a: 70). Toto přehnané počínání bylo v červnu 1951 dokonce předmětem jednání pléna ústředního výboru Komunistické strany Jugoslávie. Aleksandar Ranković [4](#) tehdy ve svém referátu *K dalšímu posílení soudnictví a justice* uvedl, že podle údajů úřadu veřejného žalobce a ministra vnitra

FLRJ roku 1949 z celkového počtu zatčení, které Udba vykonala, bylo až 47 procent neoprávněných, což znamená, že lidé po skončení vyšetřování byli propuštěni z vyšetřovací vazby nebo nebyl dostatek přitěžujících okolností k tomu, aby je soud mohl označit za viníky (Zilliacus 1952: 245; Marković 1987: 86–87, 262). Z dříve uváděných oficiálních údajů o počtu zatčení po roce 1949 však lze vidět, že se navzdory intervenci samotného ministra vnitra procento nezákonných zatčení nijak nezmenšilo. V diskusi o stíhání nevinných na plénu vystoupil také Tito. Jeho dění tolik nepřekvapilo: „Ty věci jsou pochopitelné. Není na tom tolik divného, když tady máme diktaturu proletariátu a s třídním nepřítelem jsme nemohli nakládat jinak, proto se stávalo, že postižen mohl být i nevinný...“ (Marković 1987: 87–88) Veškeré toto počínání, které se na první pohled zdálo být nesmyslné, však přece jen mělo svůj smysl. Na jedné straně se režim prezentoval jako nositel demokratizace, na druhé straně jeho represivní aparát těmito drakonickými opatřeními potlačil veškerou potenciální opozici a občanům naočkoval strach ze smyšlených obvinění, kvůli nimž bylo

docela dobře možné i na několik let „odjet na služební cestu“. ⁵ Věznění byli členové KSJ i nestraníci se sympatiemi vůči Sovětskému svazu. S každým zatčeným se „svezl“ ještě někdo ze známých, sousedů apod. Zatýkáni byli také ti, kteří nabízeli materiální pomoc rodinám vězněných. První ředitelka ženské věznice v Ramském Ritu ve Vojvodině Marija Zelićová například popisovala případ čtrnáctileté dívky, sestry jednoho z příslušníků Udby. Její bratr sám soudruhy prosil, aby ji zatkli a odvezli do vězení, neboli do nápravně výchovného ústavu, jak se zařízení také eufemisticky říkalo, protože měl obavy: začala totiž doma namítat, že žádná diktatura proletariátu v Jugoslávii není, že nenastalo to, za co komunisté bojovali, že akorát vládne rudá buržoazie, soudruzi, kteří se vozí v automobilech (Simić a Trifunović 1990: 238). Ani na setkáních starých známých nebo přátel nepanovalo ovzduší důvěry. Všichni obezřetně volili slova a témata rozhovorů. V té době už se mezi lidmi šířil vtip o člověku, který se ptal po jednom svém známém: „Ještě včera tu byl mezi námi, a teď ho nikde nevidět.“ – „Moc se nevyptávej,“ doporučili mu, „ať zítra nehledáme tebe!“ (Jezeršek 1989: 221). Zavládly tedy podobné poměry, jaké byly

nastoleny v Německu poté, co se dostali se k moci národní socialisté. Ve třicátých letech měšťané ve městě Dachau klidně prohlašovali: „Ticho... pokud jen pípneš, jdeš do lágru.“ A v Bavorsku byla již ve třicátých letech známá krátká modlitba: „Bože můj, učiň, ať oněmím, ať do Dachau nemusím.“ (Kautsky 1948: 41; Kupfer – Koberwitz 1960: 122; Jezernik 1993: 9) Tato podobnost nebyla nijak náhodná, v obou případech bylo vyvolávání strachu a nedůvěry záměrné. Ženi Leblovou například orgánům nahlásil člověk, který jí sám vyprávěl „vtip dlouhý dva a půl roku“ (o tom, že Jugoslávie získala první cenu na mezinárodní výstavě květin, protože vypěstovala violku / „*ljubičicu bjelu*“ / o hmotnosti 100 kilogramů).⁶ (Lebl 1990: 15). Jistý vyšetřovatel jí funkci podobných vtipů vysvětlil takto: „No, jenomže v tom je právě ten ‚vtip‘: když ti někdo něco takového vypráví, tak máš hned přijít k nám a ohlásit to. Když je to správný člověk, náš člověk, je to v pořádku, pokud ne – tak nám hlášení pomůže odhalit třídního nepřítele. Když to ale neohlásíš – tak to pak znamená, že třídním nepřítelem jsi ty. A v tomto případě Ty jsi vůbec nic nenahlásila, co ti říkal Voj, a to byla tvá povinnost...“ (Lebl 1990: 52–53)

Mnoha dalšími rysy dění v Jugoslávii po roce 1948 připomíná vývoj událostí v Německu po Hitlerově nástupu k moci. Represe ze strany orgánů moci a zejména tajné policie doslova prostoupila všechny sféry veřejného života – její buňky byly roztroušeny po celém území státu, její agenti byli všude. Už samotný její název byl zmiňován šepem. Ve jménu obrany národa pronikala do soukromého života všech těch, u nichž přicházela v úvahu sebemenší pochybnost ohledně postoje k politickému režimu (King in O'Brien 1947: 40–41). Někteří západní autoři právě proto přirovnávají KNOJ (Korpus národní ochrany Jugoslávie) k SS (Launay 1954: 45). Cílem rozsáhlých represí nebylo pouze zastrašování lidí, nýbrž naplňování základního principu totalitní pedagogiky: „Non cogito ergo sum.“ (Dallin in Breslauer 1970: 124) Byly to doby, kdy bylo nebezpečné přemýšlet, kdy takové právo mělo jen nejvyšší politické vedení, které přemýšlelo za všechny: „To snad není pravda: mladý pán Đurić, člen strany, tu nahlas přemýšlí ve chvíli, kdy všechno musí šlapat jako švýcarské hodinky. Jak by to se státem dopadlo, kdyby si každý přemýšlel podle svého? V těchto osudných dobách strana myslí za nás za

všechny. Jednota myšlenky a činu!“ (Simić 1990: 17) Jak se při jisté příležitosti vyjádřil Moša Pijade: „Léta jsme naši stranu cvičili v bezvýhodné poslušnosti k Moskvě. Teď máme s tím, abychom ji naučili používat znovu vlastní hlavu, pekelné potíže.“ (Zilliacus 1952: 248)

To, jak takový výcvik probíhal, lze dokumentovat krátkým citátem někdejšího objektu výuky samotné: „Tady nejde o převýchovu. Nic takového. Z nás chtějí udělat živé roboty. Soutěží v tom, jak co nejrychleji a nejdůkladněji zničit naši lidskou důstojnost.“ (Hrast 1991: 106) Zlaté pravidlo všeho konání bylo tehdy jasné: mlčeti zlato. A všemu naslouchající velké *ucho* nepřeslechlo ani poznámku více než stoletého starce Perka Šljivančanina. Ten prohlásil, že nastaly časy, kdy se nahlas nesmí zmínit ani ruská brambora. Zato si pobyl měsíc ve vězení. Při zatýkání ho navíc ponižovali tak, že musel vytáhnout *gatnjik*,⁷ kteří mnozí Černohorci nosili místo spodního prádla. Nato mu nařídili: Ruce vzhůru! Když zvednul ruce, přičemž měl popuštěné *čakširy*,⁸ spodní prádlo sjelo z trupu a zůstal obnažený. To několikrát zopakovali,

protože se jim to zdálo zábavné (Kovačević a Rastoder 1989: 48, č. 107, Zeković 2000: 15). Špiro Nikčević získal status *třítakt*, protože si v hotelu Javorak v Nikšići v době, kdy se vztahy se Sovětským svazem již „značně zlepšily“, objednal – ruský čaj. Objednaný čaj si však neměl příležitost vypít: ještě než se o to stihl pokusit, přišli si pro něj příslušníci Udby a odvezli ho s sebou (Kovačević a Rastoder 1989: 48, č. 107). Že uvedené skutečnosti v žádném případě nejsou dílem náhody, dokazuje také skutečnost, že v téže době docházelo k zatýkání v dalších státech reálného socialismu, které byly ve sporu z Jugoslávií. Nejprve v Albánii, kde bylo 2000 zatčených, ještě než Albánie počátkem července 1948 přerušila hospodářské styky s Jugoslávií. Ve městě Lješ (albánsky Lezhë) bylo zastřeleno šest lidí za to, že se otevřeně vyslovili proti kampani Kominformy (Yindrich 1950: 114). Podle některých hodnocení byla roku 1948 rovná čtvrtina členů strany ve státech reálného socialismu vyloučena kvůli „protisovětské“ nebo „protistranické“ činnosti. Z celkového počtu přibližně osm milionů členů strany ve Východní Evropě (včetně Východního Německa) bylo vyloučeno dva až 2,5 milionu.

Velké množství vyloučených komunistů bylo také zatčeno. Podle odhadů znalců bylo vězněno více než 250 tisíc osob, což je kolem deseti procent vyloučených členů. Jejich počet byl ještě větší v Sovětském svazu, kde po vyloučení z komunistické strany trest vězení následoval téměř automaticky (Padev 1953: 12).

Podle oficiálních stanovisek byla represe ovšem nevyhnutná, ba vynucená: „Někdo s takovým názorem může nesouhlasit, ale Goli otok nám byl vnucen!“ (Racković 1990b) S tímto názorem souhlasil dokonce i Djilas,⁹ který uvádí, že kvůli vysokému počtu stoupenců Informbyra v řadách důstojníků (sám zmiňuje počet 7000) „nebezpečí bylo skutečně nezanedbatelné, ačkoliv se to s bdělostí přehánělo“ (Djilas 1984: 76). Na to, jaké bylo skutečné nebezpečí, existovaly různé názory. Že spor s „informbyrovskými“ státy reálného socialismu skutečně představoval válečné nebezpečí pro Jugoslávii, vyplývá ze zápisu někdejšího velitele maďarské akademie generálního štábu. V červenci 1951 k němu do kanceláře přišel plukovník generálního štábu Rudé armády Nikolaj Vološin s tím, že se

v akademii šíří protisovětská propaganda. Zdůvodňoval to tak, že se při výuce vojenského zeměpisu vyučuje Podkarpatská Rus, která je sovětským územím. A účelem vojenského zeměpisu je seznamovat kandidáty na plukovníky generálního štábu s potenciálními bojišti. Sovětské území už nikdy více nebude bojištěm, a tvrdí-li někdo studentům pravý opak, pak je to antisovětská propaganda, s níž je třeba skoncovat.

„Vaši studenti se musí seznámit s jedním jediným nepřátelským územím a bojištěm, s Jugoslávií. A když kteréhokoliv ze studentů vaší akademie vzbudíme z nejhlubšího spánku a zeptáme se ho na strategicky důležité zvláštnosti řeky Vardar, musí být schopen bleskově a správně reagovat.“ (Király 1982: 275–276)

Aby bylo pravdě učiněno zadost, je třeba dodat, že také v této záležitosti existují protichůdné názory. Těmito vzpomínkami k poznání věci přispěl někdejší důstojník pohraničních jednotek jugoslávské armády, který až do svého zatčení často hlídal jugoslávsko-rumunskou hranici:

„Nikdy jsem ani na chvíli nepomyslel na to, že bych se pokusil dostat na druhou stranu. Setkával jsem se hlavně s rumunskými důstojníky a vždycky mě jako první a zdvořile pozdravili. Řekl bych, že jsou historky o nátlaku a přípravách útoku často přehnané nebo vymyšlené. To bylo všechno viděno a prezentováno v souladu s tím, že ‚strach má velké oči‘. Nějak bylo třeba mimo jiné ospravedlnit také nesmyslné přesouvání továren ze Srbska do jiných oblastí a výstavbu podzemních i nadzemních paláců pro ‚Vrchní velení‘.“ (Živković 1990a)

V této souvislosti je dobré zmínit, že v roce 1949 na třetím sjezdu Národní fronty sám Tito odmítl existenci takového nebezpečí s tím, že jde o kampaň ze strany západu, která měla vyvolat v Jugoslávii strach a paniku, a znemožnit tak naplnění cílů pětiletky. Autoři monografie o Jugoslávii a novém komunismu uvádějí několik vysvětlení skutečnosti, proč jugoslávští předáci popírali existenci nebezpečí v okamžiku, kdy se jiní domnívali, že bylo maximální, a později trvali na tom, že existovalo celou dobu. Podle jednoho z nich se v tom odrazila neschopnost jugoslávského

vedení vidět rok po rozkolu realisticky pozici, kterou ve skutečnosti zaujímal. Jiným vysvětlením by bylo, že to byla součást Titovy taktiky záměrného bagatelizování povahy konfliktu. Podle třetího vysvětlení nebezpečí sovětské vojenské intervence před rokem 1950, kdy Jugoslávie navázala styky se západem, vůbec neexistovalo, a pouze zpětně se jevílo, že hrozba byla přítomna po celou dobu. A nabízí se ještě jedna možná interpretace: neexistovalo žádné skutečné nebezpečí invaze, s odstupem času však bylo v Titově zájmu tvrdit, že tomu bylo právě naopak. A konečně, jak soudí autoři o tématu píší, může být ve všech těchto vysvětleních zrno pravdy (Hoffman a Neal 1962: 146). V úvodu knihy zmiňovaný dopisovatel anglických novin referoval z Jugoslávie toto: „Je tu spousta mlžení. Tito tak strašně potřebuje americké zbraně, že si vymýšlí incidenty na vlastních hranicích – nebo přinejmenším notně přehání, pokud jde o význam zanedbatelných příhraničních bojůvek. Člověk snadno získá dojem, že ho každou chvíli musí napadnout sovětský satelit, ačkoliv nic takového není na pořadu dne.“ (Newman 1952: 226)

Bez ohledu na to, jaké bylo reálné nebezpečí, respektive zda vůbec existovalo, počátkem padesátých let skutečně probíhaly rozsáhlé přípravy k obraně pro případ invaze sovětských vojsk, o čemž přinášely zprávy jak světové zpravodajské agentury, tak jugoslávské informační služby. V letech 1950 až 1956 byla na hranicích s Bulharskem, Rumunskem a Maďarskem soustředěna téměř polovina brigád rychlého nasazení jugoslávské armády. Ze strachu před nebezpečím vojenské intervence vznikl roku 1951 dokonce plán úplného uzavření vodního toku Dunaje přes Železná vrata. Bylo rozhodnuto, že by v nevyhnutném případě na této nejužší a nejprůkřejší části Dunaje bylo podminováno pohoří Miroč, aby spadlo do Dunaje a uzavřelo cestu vojskům agresora. Tento plán byl sice z vojensko-strategického hlediska nepoužitelný, protože návrat do předhistorického geologického období s obnovením Panonského moře by byl v rozporu s přírodními zákonitostmi, avšak pro správné kádry nic nemohlo být nemožné. Lidé, jejichž posláním bylo měnit svět, neměli od slov daleko k činům. Přípravné práce na březích Dunaje probíhaly v maximálním utajení a vojáci, kteří do nich

byli zapojeni, museli podepsat zvláštní prohlášení o přísném zachovávaní služebního tajemství. Málokdy dostávali dovolenou, a pokud se tak stalo, podléhali oni sami přísnému dohledu a stejně tak tomu bylo s dopisy a balíčky jim určenými. Bylo rozhodnuto, že na takzvaném strategickém území, což byly horské masivy sahající až k mořskému pobřeží, bude zřízena celá řada vojenských závodů k výrobě reprodukčního materiálu, lehké a těžké výzbroje, střeliva apod. (tak byla vystavěna například železárna v Nikšići). Plán mimo jiné předpokládal přesun strategických závodů i části obyvatelstva ze severních a východních oblastí státu do jiných regionů centrální části Jugoslávie, aby se případně nedostaly do rukou agresorům. Z tohoto důvodu byla přestěhována zbrojovka z Kragujevce do Travniku, závod na výrobu letadel z Kraljeva do Mostaru a závod na výrobu nákladních automobilů z Rakovice do Mariboru. Z rovinných, agrárních oblastí byly směrem ke „strategickému území“ přemísťovány mlýny, výrobní oleje, sklady a dobytek. V bosenských horách byly hloubeny tunely, z nichž by byl v případě potřeby veden organizovaný odpor (Marković 1987: 252–253;

Đurić 1989; Kozar 1990; Racković 1990b).

Všechna tato opatření znamenala obrovské zatížení rozpočtu a komplikovala tak život v obnoveném státě, kde 22 procent národního důchodu bylo určeno pro potřeby obrany státu. Zároveň Jugoslávii postihla dvě silná sucha, tudíž zásobování obyvatelstva, především ve městech, značně vážlo. Výlohy byly prázdné, místo zboží v nich byly obrázky členů politbyra. Z této doby pochází také vtip o sovětských agentech, kteří tajně objížděli Jugoslávii a Stalinovi pak referovali o tom, co viděli. Konkrétně mu sdělili: Jsme přesvědčeni, že se tam buduje socialismus! – Jak to víte? – zeptal se Stalin přísně. – Je to jasné, ani u nich ve výlohách nic není stejně jako u nás. Je to úplně stejné! (Marković 1987: 253–254)

Zvláštní kapitolou byla soudní jednání. Soudní přelíčení v Jugoslávii – stejně jako v jiných socialistických státech – nebylo přístupné veřejnosti. Rozsudky vynesené při uzavřených soudních jednáních nebyly zveřejňovány v tisku ani oznamovány rodině odsouzeného. Přelíčení bylo veřejné a účast byla možná pouze v případě jedinců, kteří byli z nějakých důvodů významní a zároveň sami sebe obvinili,

káli se a byli také ochotni (pokud tak už předtím neučinili) prosit stranu, aby jim odpustila a znovu je přijala do svého „lůna“ (Padev 1953: 18; Banac 1990: 231; Jovanović 1990: I, 90; Perućica 1990: 55).

Ti, kteří přišli s „dimitrovským“[10](#) vystupováním u soudu, byli zklamáni: „To mě hodně mrzelo. Chtěl jsem, aby se našel někdo, kdo by venku informoval o tom, že ne všichni u soudu byli podělaní, jak se o tom psalo v novinových článcích o soudních procesech.“ (Jovanović 1990: I, 90)

Soudní systém byl ovlivněn bolševickou právní teorií, jak ji strana převzala hned po válce a následně vnutila všem soudním institucím. Takovému soudnictví se říkalo pokrokové, nezátížené měšťáckými předsudky, a jeho základním specifikem byla revolučnost. To znamenalo, že vinen byl každý, koho obvinila strana nebo Udba, reprezentující diktaturu proletariátu, o výši trestu rozhodovalo stranické vedení a soud samotný rozsudek pouze vynesl.

Těm, kdo byli obviněni z nepřátelské činnosti proti straně a státu, ani nedokazovali vinu, naopak bylo jejich povinností podat důkazy, že

obvinění není pravdivé. V průběhu vyšetřování bylo od takových obviněných žádáno, aby vyprávěli, s kým vyvíjeli nepřátelskou činnost a jak postupovali. Co vlastně byla nepřátelská činnost, to si mohli domyslet sami. Anebo přenechali policii, aby na základě jejich výpovědi posbírala nepřátelská prohlášení, která kdy pronesli, a myšlenky, s nimiž se nikomu nikdy nesvěřili. A právě to bylo cílem: dopít se nejnítější myšlenky zadrženého a použít ji následně proti němu či dalším obviněným v jejich neprospěch, neboť trestné bylo přece už jen samotné přemýšlení, bylo-li v rozporu s formálně vytyčenou linií.

Když byly „důkazy“ shromážděny, následovalo soudní přelíčení. To probíhalo podle následujících pravidel: soudce se formálně dotázal obžalovaného, zda požaduje obhájce. Obžalovaný odmítl a soud přidělil advokáta z moci úřední. Takoví obhájci vystupovali jako žalobci. Stávalo se, že obhájci, kteří obžalovaného zastupovali z moci úřední, a také soudní porotci byli kvůli svému chování u soudu později odsouzeni a poslání na Goli otok (Dragović – Gašpar 1990: 100; Jezeršek 1990: 81; Jovanović 1990: I, 90; Perućica 1990:

55–56).

Završením procesu byl rozsudek vyřčený jménem lidu, který byl mnohdy založen na předpokladu toho, co by se stalo, kdyby byly došly naplnění úmysly, jež byly obviněným přičítány, ale nikdy ne dokázány. Takovými domněnkami byl ospravedlňován i plán politické převýchovy, jak ho rozpracovalo nejvyšší politické vedení (Jezeršek 1989: 178).

Vezmeme-li v úvahu, že tehdejší mocenské orgány, což bylo charakteristické pro všechny mladé revoluce, vystupovaly z pozice historické neomylnosti, nepřekvapí, že mezi těmi, jež byli v zinscenovaných procesech shledáni „vinnými“, byli také tací, kteří byli odsouzeni na základě naprosto absurdních obvinění. Tak byl například Venko Markovski odsouzen, jelikož ho Duca Cazim obvinil, že byl Hitlerovým osobním tajemníkem (Markovski 1984: 103).

Rozsah trestu odpovídal společenské nebezpečnosti pachatele a jeho činu. Soudce Djuro Polak vzpomíná na případ, kdy jistého důstojníka bezpečnosti odsoudil na deset let vězení, protože na soudu v Záhřebu po vyřčení

rozsudku vykřikl: „Ať žije vůdce mezinárodního proletariátu Josif Vissarionovič Stalin!“ Přísný rozsudek zdůvodnil tak, že „jestliže toto pronesl u soudu, co teprve musel říkat předtím“, a obavou z toho, že by svým příkladem mohl ponoukat k nevhodnému smýšlení další (Dražić 1990). Soudce Polak si uvědomoval, že byli všichni členové společnosti potenciálními narušiteli norem: bylo zřejmé, že co si nikdo nepřeje, není třeba zakazovat; v každém případě však to, na co se vztahuje přísný zákaz, se musí stávat předmětem touhy (Freud 1973: 192).

Každý mohl být potenciálním přestupitelem zákona. Nebyli to ovšem všichni, byli však i takoví a inspirovali k závistí typu: jakože někdo smí, co já nesmím! A jelikož příklady táhnou, přestupitel zákazu by mohl strhnout lavinu obecného porušování zákaz, bylo třeba uplatnit sankce. Zákaz může mít efekt jen za předpokladu, že ho ti, jichž se dotýká, respektují. Chování v rozporu se zákazem lze zabránit pouze tehdy, je-li zákaz podpořen dostatečně silnými donucovacími prostředky. Trestání proviněných má vliv na ostatní členy společnosti: kdo by napříště porušoval určitý

zákaz, bude potrestán. Navíc trestání provinilce poskytuje ostatním členům společnosti požitek, který přibližně odpovídá požitku, jež nabízelo zakázané ovoce provinilci samotnému. (Jezernik 1979: 258).

Popsané zacházení s podezřelými nejenže probíhalo podle instrukcí politického vedení, ale bylo také v souladu s tradičním chápáním spravedlnosti v některých částech Jugoslávie, jak ho již v první polovině sedmnáctého století popsal Angličan Henry Blount. Podle jeho pozorování osmanská justice, která nebyla „zdaleka tak nedomyšlená, jak se máme tendenci domnívat, přece jen radši obětuje dva nevinné, než by nechala jednoho vinného uniknout (trestu), přičemž se vychází z toho, že při potrestání nevinného, který je považován za viníka, je takové varování pro ostatní stejně účinné, jako kdyby byl skutečně vinen...” (Blount 1636: 12).

Podobné sdělení zaznělo z úst jednoho z funkcionářů sekretariátu pro vnitřní záležitosti: „Radši vidím, když pozavíráme deset nevinných, než když mi jeden informbyrovec unikne.“ (Marković 1987: 200)

Tak se mezi zatčenými a odsouzenými komunisty ocitlo nemálo lidí, kteří zcela souhlasili jak s odpovědí ÚV KSJ na rezoluci, tak s tím, že vedení KSJ neodjelo na zasedání Informbyra do Bukurešti, a přesto byli považováni za informbyrovce. Mezi internovanými na Golém otoku byli dokonce pravoslavný duchovní a absolvent katolické bohoslovecké fakulty. Ten si před někým dělal legraci ze sporu mezi jugoslávskými komunisty a jejich ruskými učiteli a připomněl staré lidové pořekadlo: „Běs nelení, pustí se i do vlastní matky.“ Tím se, ač byl sám nekomunista, rázem zařadil mezi informbyrovce (Popović 1988: 58, 149).

Těžké následky postihly také ty soudce, kteří „nechtěli být přísní“, a na Golém otoku se ocitlo také několik žalobců, protože „neuposlechli policii“ a požadovali důkazy. Předseda Vrchního soudu Jugoslávské lidové armády generál Mirko Krdžić byl zatčen jako sympatizant Informbyra, protože nechtěl potvrdit všechny rozsudky do jednoho. Dva měsíce byl vystaven mučení v koncentračním táboře v Banjici, kterému posléze podlehl. Vojenský žalobce Veljko Žižić byl zase zatčen

a poslán na Goli otok za to, že nechtěl posílat do lágru v rozporu se zákonem, tedy nebyl „dostatečně ostrý“ (Marković 1987: 79–80; Kovačević a Rastoder 1989: č. 81; Perućica 1990: 55, 161; Zeković 2000: 49).

Mezi uvězněnými převažovali ti, jejichž provinění by se dalo klasifikovat jako „verbální delikt“, neboť v první fázi sporu – s výjimkou drobných pokusů o vytváření ilegálních organizací odporu – se ničeho jiného ani nebylo možné dopustit. V takové situaci restriktivní opatření samotná svou nesmiřitelností neustále povzbuzovala další potenciální provinilce k činu: „Když strana některé odpůrce vyloučila a odstranila je z politické scény, chtěli bojovat proti křivdě na nich spáchané, čímž jí poskytly nové důvody k tomu, aby je označila za nepřátele, s nimiž je kvůli jejich rozvratné činnosti potřeba skoncovat prostředky nejen politickými, ale s využitím veškerého policejního aparátu.“ (Pelikán 1984: 99)

Na čtvrtém plénu ústředního výboru Komunistické strany Jugoslávie probíhala také debata o nezávislosti soudců. Soudy v té době prakticky kontrolovala Udba a rozsudky byly

dosud podepřeny přiznáním obžalovaného, zatímco obhajoba či svědectví hrály druhořadou úlohu. Ministr vnitra Aleksandar Ranković ve své rozpravě ukázal, jakého stupně absurdity se v soudnictví dosáhlo, když popisoval, jak některé soudy považovaly za trestný čin dokonce i to, že obviněný při hlavním přelíčení odvolal přiznání, které učinil v průběhu vyšetřování (Marković 1987: 261).

Spor se spojenci tehdy nevedl pouze ke vzniku napětí na státních hranicích, situace byla vyhrocená všude. Stalinisté byli odhalováni na nejružnějších místech, dokonce i v řadách nejvyšších funkcionářů, a pochybnosti a nedůvěra se uhnízily v myslích všech. Milovanu Djilasovi na počátku roztržky Aleksandar Ranković znaveně přiznal: „Nejhorší je, že člověk neví, kdo je nepřítel. Ještě včera soudruh – dnes nepřítel, nepřítel ve vlastních řadách!“ (Djilas 1984: 72–73)

Podobné vzpomínky má také Milan Apih. Mimo jiné uvádí, jaký vliv měly takové poměry na jedince, kteří byli nositeli režimu, jak se jim tehdy „postupně otvíraly oči“. Právě u těch, kteří do té doby byli profesionálními ochránci systému, jenž jim byl odedávna dáván za vzor

a ježž cílevědomě napodobovali, narůstalo rozhořčení a pochybnosti vůči všemu, co pocházelo „odamtud“. Námitky, které se ozývaly ze socialistických států, způsobily, že se u většiny z nich „takřka v okamžiku zbortily veškeré dosavadní iluze“. Stále méně bylo pochopení pro ty, kdo dosud váhali nebo setrvali v pozicích Informbyra. „Zároveň byla stále pochopitelnější razantnost postupu vůči nim, především pak *pochybnosti* o každém a o všech, které postupně začaly přerůstat v mánii.“ (Apih 1985: 1281)

Podle hodnocení znalců poměrů se Moskvě za daných podmínek mohla úspěšně postavit „pouze leninská, resp. stalinská strana“. „Je přitom paradoxem, že úspěšný titoismus byl v Jugoslávii možný pouze proto, že Jugoslávie byla mezi všemi evropskými satelity s komunistickou vládou jediná, která se přiblížila stalinskému typu státu a strany.“ (Ulam 1952: 141)

Této podobnosti si byli vědomi také další nositelé režimu. Djilas ještě před rezolucí Informbyra 28. června 1948 připomněl Rankovićovi: „My s příznivci Stalina

zacházíme tak, jak on zachází se svými odpůrci!“ Poměrně zoufalý Ranković mu na to odpověděl: „To mi neříkej! To mi ani neříkej!“ (Djilas 1984: 74; 1985: 237)

„Když se dívám zpět, pak se vší kritičností, které jsem schopen, dospívám i dnes k závěru, že se koncentračnímu táboru pro ‚kominformisty‘ zkrátka nedalo vyhnout. Naše strana byla stalinistická v pravém slova smyslu a už měla monopol moci. Tolerování, legalizování vnitrostranické opozice by za agresivního nátlaku sovětského bloku a komunistických stran mohlo vést k rozpadu strany a uchopení mocí prosovětským proudem. Problém a neštěstí diktátorských, především totalitních vlád je v tom, že si nemůžou dovolit schvalování jakékoliv opoziční činnost, aniž by tím ohrožovaly svou vlastní existenci.“ (Djilas 1984: 74)

Není překvapivé, že ve stejném období panovaly velmi podobné poměry také v ostatních státech, které byly ve sporu s Jugoslávií, avšak namísto stalinistů byli pronásledováni takzvaní titoisté (Padev 1953; Rusinow 1977: 42–43). Toto pronásledování titoistů v sovětských satelitech mělo podobné

následky, jako mělo pronásledování stalinistů v Jugoslávii:

„Krok za krokem jsme se nořili do mlhy nedůvěry; dříve jsme mohli mluvit, vyjadřovat své názory a dokonce přicházet s kritikou; hledali jsme a společně řešili problémy. Teď se najednou lidé začali zavírat do sebe a jen málokdy důvěřují přátelům. Copak by je nemohli jejich takzvaní přátelé v rámci svého revolučního nadšení hned další den jít ohlásit jako titoisty nebo nacionalisty?

Tehdy se začalo vytrácet to, co v hnutí odporu a ve vězení dodávalo lidem sílu: solidarita, vzájemná pomoc v nebezpečí a ohrožení. Tolika soudruhům se dostalo takové tajné pomoci! O kolik zmlácených a mučených se starali zajatci! Nyní se však takovéto vztahy mezi lidmi, o nichž jsem byl přesvědčen, že jsou typické pro komunisty, pomalu kazily, dostavovaly se nepříjemné pocity, nejistota a úzkost, jejichž důvod nikdo přesně nedokázal pojmenovat.“ (Pelikán 1984: 90–91)

K tomu, jaké pocity toto období zanechalo v myslích lidí, Jiří Pelikán dál píše:

„Bylo to jako šťouchnutí bajonetem. Vlna

zatýkání a procesy nás nejprve překvapily. Snažili jsme se pochopit motivy, jimiž se strana při svém konání řídila. Leckdo pečlivě zkoumal a vymetal nejtajnější zákoutí své duše. S kým jsem mluvil? S kým jsem se setkal? Co jsem řekl? Možná tamtu větu mohla strana špatně pochopit – jako výraz nedůvěry? Snad se proti mně přátelé nespikli? A v noci zase: Nebyl jsem při té rozmluvě moc měkký? Možná jsem Stranu nebránil dost jasně?

Mnoho bylo bezesných nocí, kdy jsem prohledával nejtajnější kouty své existence, hledal stopy možného provinění. Zvlášť tehdy, když je člověk přesvědčen o své nevině, může spustit něco jako proces vůči sobě samému, a tak se stane, že aniž by si byl svého ‚zločinu‘ vědom, je na zatčení natolik připraven, že se mu, když pro něj přijdou, zdá zcela oprávněné.“ (Pelikán 1984: 102)

Během roztržky s „moskevským papežem“ dokázal Tito jako správný Stalinův žák, jelikož používal jeho metody, zlikvidovat ty, kteří ještě donedávna byli jeho soupeřníci a spolubojovníky, staré zapálené komunisty. Zbavování se posledních „vnitřních nepřátel“

silně posílilo Titovu pozici, protože ve státě už neexistovala žádná buňka, která by mohla smýšlet odlišně (Nikolić 2006: 281).

»BILEČKI LOGOR«

Bilečki policajci, po nalogu iz Beograda, tuku i prelaćuju Mo-
šu Pijade u zgradi sreskog načelstva.



Dorđe Andrejević – Kun, Bilećský tábor, 1940,
Književne novine, 19. 4. 1950, str. 3.



Pozdrav z buržoazních temnic proletářským bojovníkům! Pohlednice vydaná ústředním výborem proletářské pomoci (k prodeji „ve prospěch obětí reakce“), Bělehrad, 1921.

Politická a imaginativní geografie

Rozhodnutí o zřízení koncentračního tábora pro komunisty smýšlející prosovětsky bylo přijato nečekaně, na podzim roku 1948. Samotná zatýkání už začala, tábor však ještě nebyl připraven (Djilas 1984: 72). Jak později vzpomínal Milovan Djilas, rozhodnutí o zřízení tábora pro sympatizanty Informbyra schválil Tito:

„Myslím, že nápad byl jeho, možná ale u toho ještě někdo jiný spolupracoval, možná Kardelj nebo někdo další. Ale v zásadě rozhodnutí bylo zcela na Titovi, tudíž pravděpodobně ten nápad byl především jeho. Politbyro se kvůli tomu nesešlo a žádné rozhodnutí v té věci přijato nebylo. I kdyby se však zasedání politbyra konalo, toto rozhodnutí by na něm bylo schváleno. Měl velkou autoritu a bezprostřední

vliv a právě moc Tita ve straně a státě byla rozhodující. Politbyro by proto – pravděpodobně se zanedbatelnými připomínkami – toto rozhodnutí přijalo.“ (Djilas 1988: 33).

Jugoslávské politické vedení se rozhodlo pro tento způsob zneškodňování opozice proto, že „když takový tábor nepostavíme (my), Stalin promění celou Jugoslávii v jeden velký hrozivý tábor“ (Dedijer 1984: 464). Ačkoliv tomu mnozí dlouho věřili, šlo pochopitelně o výmluvu. Skutečný důvod zakládání koncentračních táborů byl stejný jako v totalitních státech: účtování s politickými odpůrci. Ve všech evropských totalitních státech hrály koncentrační tábory při potlačování politických odpůrců významnou roli. A to platilo také pro koncentrační tábory sloužící k účtování s „provinilci“ v Titově Jugoslávii.

Takzvaní informbyrovci byli souzeni podle trestního zákona, konkrétně zákona o přestupcích, v němž byl zásadní odstavec o izolaci, tedy odeslání na „stanovené místo pobytu“, a „společensky prospěšné práci“. Odsouzení byli přemísťováni na „neznámá

místa“, do různých věznic, jako byly Stara Gradiška, Bileća, Požarevac a další. Vězení však byla brzy přeplněná skutečnými i domnělými přívrženci Informbyra, proto orgány moci pro tento účel začaly využívat jednotlivé ostrovy v Jaderském moři (Goli otok, Svatý Grgur, Rab, Ugljan).

První skupina 1300 politických vězňů přicestovala na Goli otok 9. července 1949 a koncem téhož roku už jich tam bylo 3663, což představuje polovinu všech trestanců z první vlny zatýkání, tedy z období od června 1948 do prosince 1949. Do roku 1954 tam byly pouze civilní osoby, od roku 1954 tam byli postupně přemísťováni všichni zbývajících vojenští vězňové z Bileće. Po 26. listopadu 1956 většina informbyrovců Goli otok opustila; zůstala tam zhruba jen stovka „nenapravitelných“.

Na ostrov však začali být odesíláni vězňové odsouzení za běžné těžší kriminální přečiny a političtí vězňové z různých vězení nacházejících se po celé Jugoslávii, takzvaní ustašovci, četnici a djilasovci. Poslední vězeň Goli otok opustil koncem roku 1988 (Markovski 1984: 176; Marković 1987: 98; Stojanović 1988a: 49; Kovačević a Rastoder

1989: št. 46–47; Vojinović 1989; Jovanović 1990: II, 50, 126).

Příchod těch, kteří byli odsouzeni za běžné kriminální přečiny, i politických vězňů jiného druhu, vzbudil u ostatních, kteří tam byli jako sympatizanti Informbyra, velké rozhořčení. Dávali najevo svůj nesouhlas: „My nemáme nic společného s četniky nebo ustašovci ani s agenty CIA a druhými agenty výzvědných služeb pod vedením Milovana Djilase.“ (Markovski 1984: 176)

Podle oficiálních údajů bylo v období od července 1949 do roku 1953 na Golém otoku internováno 11 611 osob, z toho 870 bylo žen. Ženy byly poprvé poslány na Goli otok v dubnu 1950, předtím pro ně byly vyhrazeny tábory Ramski Rit (ve Velikém Gradišti) a Zabela (v Požarevci). Po útěku skupiny vězeňkyň z Ritu přes Dunaj do Rumunska byly všechny přestěhovány do „bezpečnějších, vzdálenějších věznic“. Ve stejné době prošlo dalšími „nápravně-výchovnými zařízeními“ (Stara Gradiška, Svatý Grgur, Rab, Ugljan a Bileća) 2881 osob, z nichž převážná většina byli vojáci (Marković 1987: 104–105, 187; Simić a Trifunović 1990: 97).

Podle neoficiálních údajů bylo množství lidí odsouzených k pobytu na Golém otoku mnohem vyšší. Do roku 1958, kdy tam přišli první vězni odsouzení za kriminální činy, prošlo tímto vězením kolem 20 tisíc sympatizantů Informbyra (Ćupić 1988: 54). Dle hodnocení Anteho Raštegorce¹¹, jednoho z velitelů Golého otoku, bylo těch, jimž byl uložen administrativní trest, na Golém otoku osmnáct tisíc, a těch, kteří tam byli posláni na základě rozsudků civilních a vojenských soudů dalších třináct tisíc, což dohromady údajně mělo být 31 či 32 tisíc osob. (Dedijer 1984: 478).

Před rokem 1949 nebyl Goli otok obydlen, pouze tu a tam na ostrov přivedli své ovce pastýři z Loparu. Během první světové války ho úspěšně využily rakousko-uherské orgány, když na něm zřídily tábor pro ruské válečné zajatce, kteří tam byli nuceni lámat kámen. V letech před druhou světovou válkou generál Dušan Simović navrhoval, aby na něm byl postaven koncentrační tábor pro komunisty, avšak tento návrh se pro nedostatek času nerealizoval (Kalajdžić 1985: 150; Marković 1987: 96–97; Dragojević s. d.: 21).

Goli otok není zcela osamělým ostrovem. V jeho sousedství, jen pár kilometrů od něj, leží stejně tak pustý a prázdný ostrov Svätý Grgur. K obývání ho uzpůsobili ti, kteří byli internováni na Golém otoku, když postavili devět obytných vězeňských budov, tzv. baráků. Roku 1951 tam byli umístěni především těžcí zločinci, tzv. *dvoumotoráci*,¹² nebo trestanci, které vojenské soudy odsoudily k několika letům odnětí svobody. Po určitou dobu tam byly posílány také ženské vězenkyně. Už počátkem roku 1952 byli všichni trestanci přeloženi do věznice na Ugljanu (Marković 1987: 97; Popović 1988: 152; Jezeršek 1989: 99, 107–109, 143; Grom 1993: 99).

Na ostrov Ugljan počátkem roku 1952 dorazila skupina internovaných osob z ostrova Svätý Grgur, aby připravila všechno potřebné ke zřízení koncentračního tábora. Byl vztyčen vysoký plot z ostnatého drátu a k bydlení byla upravena kasárna, která tam zřídili Italové. V únoru 1952 tam byli přemístěni všichni sympatizanti Informbyra z ostrova Svätý Grgur. Na Ugljanu zůstali do pozdního podzimu roku 1952, kdy byli naloděni k transportu do Bileće. (Marković 1987: 158; Jezeršek 1989: 137, 143;

Peručica 1990: 94)

Někteří informbyrovci byli internováni na pevnině. Na ostrově Bileća byli umístěni do vězení, které kdysi bylo kasárnami a před druhou světovou válkou se změnilo v koncentrační tábor pro komunisty. Od roku 1949 do začátku roku 1954, kdy byli všichni, kteří se tam ještě nacházeli, přestěhováni na Goli otok, tam celkem pobývalo 3567 odsouzených, mezi nimiž bylo i několik málo žen. (Marković 1987: 105; Jezeršek 1989: 175).

Většina důstojníků, kteří byli trestáni kvůli Informbyru, byla poslána na výkon trestu do Staré Gradišky. To pro ně byl „nejen tvrdý, ale i tragický střet s realitou“, neboť tamtéž byli už před jejich příchodem internováni „zrádci, quislingové, kteří se tam káli za své zločiny už od konce války, tedy od roku 1945“. Většinou byli zaměstnáni jako dělníci v dílnách, někteří však byli v pozici dílenských mistrů a po příchodu sympatizantů Informbyra si rádi vzali na starost tyto „bývalé partyzány“, své úhlavní nepřátele, aby je mohli naučit pracovat (Marković 1987: 170).

Hlavní funkcí Golého otoku a druhých věznic a táborů pro sympatizanty Informbyra bylo zastrašovat občany, a tišit tak zároveň projevy nespokojenosti v jejich řadách. Tajemství spojené s jeho existencí a funkcí tedy v žádném případě nebylo dílem náhody, naopak bylo záměrně pěstováno. Než byli podezřelí odvedeni z domu, bylo rodinným příslušníkům přikázáno, aby o ničem s nikým nemluvili, přičemž nesměli odpovídat ani na otázky organizace, kde byl podezřelý zaměstnán. Byli poučeni, aby na dotazy odpovídali, že pohřešovaný někam odcestoval, ale nevědí kam, možná do svého rodiště (Knežev 1988: 11). Takovým způsobem mocenské orgány postupně dosáhly předpokládaného a dlouhotrvajícího efektu, jak názorně ilustruje následující text:

„Pokud na přelomu let 1948 a 1949 (i v letech dalších) doslova přes noc mizeli z rodin a ze společnosti beze stopy vlivní ministři, udbovci,[13](#) bojovníci ze Španělska, někdejší předváleční ‚ilegálové‘, mučedníci myšlenky stejně jako generálové a noví pohlaváři všeho druhu... a pokud se vědělo a šušovalo, že odjeli do noci a na likvidaci, co potom teprve čeká ty,